

Българите в Северното Причерноморие
изследвания и материали
том шести

**КРИМ И СЕВЕРЕН КАВКАЗ ПРЕЗ
ПЕРИОДА ОТ СРЕДАТА НА X – ДО НАЧАЛОТО НА XI в.
(Проблеми на етнокултурните връзки)**

Вадим Майко

През средата на X в. в някои ранносредновековни, най-вече прабългарски паметници от Югозападна и Югоизточна Таврия, се забелязва рязка промяна на материалната култура. Точно по това време по-голямата част от прабългарските села на полуострова изчезват или се изоставят. В големите ранносредновековни градове на Крим (Сугдея, Алустон, Партенити), населени през периода VII в. – началото на X в. от прабългари, пластовете, съдържащи находки, характерни за кримския прабългарски вариант на салтово-маяцката култура, се прекъсват от хоризонти, включващи археологически материал, най-вече керамика, която няма генетична подоснова в предхождащите я находки от полуострова. Освен това, отделни фрагменти на аналогични съдове са намерени и в някои паметници от югозападната (Передовое, Гончарное)¹ и югоизточната част (Тепсен)² на Крим, а също така в Херсонес (Рис. 1).

За времето на поява на тази нова култура може да се съди: първо – по намерените в закритите комплекси на Сугдея и Партенити византийски и херсоно-византийски монети от периода на самостоятелното управление на Константин VII (след 945 г.) и от времето, когато съуправител на императора е бил синът му Роман II (945 – 959 г.); второ – както вече беше посочено, стратиграфически хоризонтите със салтово-маяцки материал се покриват от слоеве с този нов материал без стерилен пласт. Освен това, последният не се среща никъде в закритите комплекси на Таврика заедно със салтово-маяцкия; трето – в керамичния комплекс на археологическите обекти от тази нова култура напълно отсъствуват амфори от причерноморски тип. Последните,

които са изработени в Крим и които са основният вид амфори от салтово-маяцките прабългарски паметници на полуострова, престават да се изработват през първата половина на X в.⁴ В същото време в керамичните комплекси на прабългарите от Таврика, с изключение на отделни фрагменти в най-късните обекти, не се срещат вносни константинополски амфори с венче във вид на “обърната яка”. Точно обратното, последните са основният тип амфори от паметниците на тази нова култура.

Като се опира на анализа на археологическия материал, най-вече на керамичния комплекс, И. А. Баранов вижда изворите на тази нова култура в тюркските археологически паметници от Северен Кавказ и Каспийското крайбрежие. Според писмените извори, основното тюркско население тук са били т. нар. етнически хазари. Именно с преселниците от тези територии ученият свързва появата на съвсем нова култура в Таврика.

Поради липса на сериозни антропологически проучвания, в археологическата литература се е утвърдило мнението, че основният критерий за определяне на погребалните паметници от т. нар. “хазарски” вариант на салтово-маяцката култура са нисък могилен насип над гроб с подкопаване, погребение на кон в подкопаването, относително богат погребален инвентар и т. н.⁶ Въз основа на писмените извори и съществуващите археологически данни И. А. Баранов убедително доказва, че, като се започне от средата на VIII в., за критерий при определянето на комплексите на етническите хазари от Крим служи присъствието на едни или други юдейски черти в тюркската материална култура. Очевидно преселилото се от Северен Кавказ и каспийското крайбрежие в Таврика градско тюркско население в етнически план е било сложно и нееднородно. Присъствието на определени юдейски черти, установени в култовите и погребалните паметници, дава основание да се предположи, че някаква негова част генетично е била свързана с етническите хазари.

Досега в Крим са проучени десетина жилищни обекта с археологически материал, характерен за преселилите се на полуострова севернокавказки и каспийски тюрки. Шест комплекса са разкопани в Сугдея, на територията на средновековното градище⁸, два в Партенити⁹ и няколко в Херсонес¹⁰. Всички те представляват къщи, разделени с вътрешна стена, построени с градеж “рибена кост”. Последният, водещ началото си от тюркската култура в Северен Кавказ, е отличителна особеност на тюркското строителство в Крим през епохата на ранното средновековие. Това е един от аргументите за тюркския произход на анализиранията култура. Интересно е, че са известни както случаи на използване на напуснатите от прабългарите къщи с едно или две

помещения от новото население, така и случаи на строеж на нови, но съвсем аналогични постройки.

Заедно с идването на севернокавказките и каспийските тюрки в Таврика се появяват съвсем нов тип култови съоръжения. Това са грунтови светилища “пепелници”, открити в Сугдея и Алустон. В частност, светилището в Сугдея представлява хълм с максимална височина 5, 5 м, разположен в полукръг до крепостната стена, построена през средата на IX в. Зафиксираните в стратиграфията на паметника културни хоризонти са различни по състав и мощност земни пластове, плавно свличащи се по спускащия се от крепостната стена склон. Почти на всички хоризонти на “пепелника” са зафиксирани изкуствени хоризонтални площадки с приблизителна височина 0, 2 – 0, 5 м и дължина 0, 5 – 1 м. Това дава основание да се предположи, че целият ритуален хълм по радиуса е бил терасиран от тези хоризонтални площадки. Те са служели очевидно за жертвоприношения. Отсъствието на каквито и да е било архитектурни съоръжения, които могат да се свържат с “пепелника”, дава основание да се предположи, че пред нас е тюркско грунтово светилище, безусловно свързано с култа към огъня и имащо както езически, така и юдейски¹³, а също и зороастрийски черти.

Най-ярката отличителна черта на археологическите паметници на преселилите се на полуострова през средата на X в. севернокавказки и каспийски тюрки е керамичният комплекс. Амфорите са представени от три типа съдове. Тип 1 – т. нар. амфори с венче във вид на “обърната яка”¹⁵. Тип 2 – т. нар. ранни константинополски амфори с набраздено крушевидно тяло¹⁶. Тип 3 – жълтоглинени големи амфори с крушевидно набраздено тяло и с масивни уплътнени дръжки, започващи непосредствено от ръба на венчето. То има улей за капаче¹⁷. Втората категория съдова керамика включва т. нар. стомни с високи шийки и с лентови дръжки, появили се в Таврика през средата на IX в.¹⁸ Ще отбележим, че в разглежданите паметници процентно те са повече, отколкото в предшестващия период.

С особено своеобразие се отличават кухненските съдове, които нямат генетична подоснова в кухненската керамика на кримския вариант на салтово-маяцката култура. Тя изцяло е изработена от добре декантирана глина на крачно грънчарско колело. Това са съдове с яйцевидно или валчесто тяло, с къса шийка и малко извито навън венче, с плоска широка дръжка, започваща от ръба, с широко дъно. Тясна отличителна особеност, освен технологията на изработката, е: първо – лещовидно дъно, често с излъскана над него ивица; второ – отвор на мястото, където прилепват горната и долната част на дръжката, или малка уплътнена хоризонтална дръжка, непосредствено над дъното. Тези черти говорят за определена връзка на описваната кухненска керамика

с номадските традиции. Според предварителната типология¹⁹ се обособяват три типа гърнета, два типа ойнохоета, три типа кани (стомни), капачки, котли и паници.

Трапезната керамика е представена от разнообразни кани (стомни), чиято повърхност най-често е изцяло излъскана. Тяхната отличителна особеност е орнамент във вид на различни съчетания от триъгълници и ромбове с концентрични кръгчета по ъглите²⁰. Орнаментът е издълбан върху глината, докато е била сурова. Според предварителната типология се обособяват пет типа кани (стомни) и паници. Тази керамика има аналог в аланските находки от X в. в Северен Кавказ.

Комплексът от гледжосани съдове е представен от различни кадилници, паници и чинии²¹. Морфологически те са идентични на гледжосаната византийска керамика от Таврика от средата на IX в. и началото на X в. Ще отбележим само преобладаването в процентно отношение на дълбоките конични кадилници и присъствието върху по-голямата част от фрагментите на характерния издълбан орнамент във вид на мрежа или “рибена кост”, нанесен върху още суровата глина.

Относително малко са индивидуалните находки, които изцяло са характерни за ранните средновековни тюркски паметници на Таврика. Това са разнообразни изделия от цветни метали, глина, кост, камък.

В археологическата литература не са анализирани причините за преселването на севернокавказките и каспийските тюрки в Крим през средата на X в. Единствен писмен източник, който позволява те да бъдат разгледани, е т. нар. Кембриджки аноним. Документът е един от най-спорните в еврейско-хазарската кореспонденция. Той е бил открит в началото на XX в. сред ръкописите на Кембриджката библиотека и публикуван през 1912 г.²² Според С. Шехтер, текстът е копие, преписано през XI в. или началото на XII в., с което е съгласен и П. К. Коковцов²⁴. Сега по-голямата част от изследвачите смятат, че самият оригинал е бил написан около 950 г. от хазарски евреин, живял в Константинопол, и изпратен на същия адрес, на който са изпращани и писмата на цар Йосиф²⁵. П. К. Коковцов след щателен филологически анализ на текста на Анонима говори за непосредствената му зависимост от известното еврейско произведение от края на X в. “Книга на Йосиф”. Следователно, според изследвача, документът не може да служи за исторически извор. Това мнение и досега не е претърпяло съществени промени²⁷. Ще анализираме още един път онзи откъс от Анонима, в който се говори за събитията, станали в Крим през средата на X в.: “...[Също и] по време на цар Йосиф, моя господар, аланите [му] бяха²⁸ [в помощ], когато се извършваше гонение (на юдеите) по време на злодея Роман. [И когато стана известна тази] работ[а] на моя

господар, той низвергна множеството необрязани. А Роман [злодеят изпрати] също големи дарове на Х-л-гу²⁹, царя на Русия, и го подтикна към (собствената) му беда. И тръгна той през нощта към град С-м-к-рай³⁰ и го превзе с измама, защото там го нямаше началника, раба Хашмонай. И стана това известно на Бул-ш-ци, т. е. на достопочтения Песах, и тръгна той (Песах) разгневен срещу града на Роман³² и изби и мъжете, и жените. И превзе той три града³³, без да се смятат многото селища³⁴. И оттам той тръгна срещу (град) Шурун³⁵ ..., и се сражава срещу него... И те излязоха от страната като червеите... на Израел, и умряха от тях 90 човека... Но той ги накара да плащат данък...”³⁶

Като имаме предвид данните на Кембриджкия Аноним, можем да предположим следната реконструкция на събитията. След преследванията на християните, започнати от цар Йосиф в отговор на гоненията на юдеите във Византия при Роман I, последният се договаря с киевския княз Игор за съвместни антихазарски действия. Спазвайки съюзническите си задължения, Игор, най-вероятно през 940 г., изпраща своя воевода Х-л-гу да громи хазарските владения в Крим. При това вероятно голяма част от похристиянените прабългари от полуострова, които са били, от една страна, във фиктивна зависимост от хаганата, от друга – под идеологическото влияние на Византия³⁷, е подкрепила съюзническите на империята войски на Х-л-гу и не им е оказала сериозна съпротива. Може да се съгласим и с мнението, че походът на Х-л-гу е имал и завоевателен характер³⁸, тъй като неговата дружина е стояла в Таврика минимум есента – зимата на 940 – 941 г. Това се потвърждава от археологическите материали, открити и изработени на територията на Киевска Рус (шистени малки прешлени за вретена от овручки тип, керамични писани яйца, определен вид стъклени гривни). Всички те са намерени в комплексите на Сугдея, Партенити, Алустон от средата на X в., оставени от севернокавказките и каспийските тюрки, преселили се в Крим. Процентът на староруските находки в посочените паметници е по-голям, отколкото в предшестващия и следващия период.

След като научил за похода на Х-л-гу, хаганатът отговорил с наказателна акция под предводителството на Песах. Той успял да възвърне завзетия от русите С-м-к-рай, да разруши повечето от прабългарските селища и да завземе най-големите градове, в които те живеели. Вероятно прабългарите са били принудени бързо да напуснат домовете си, което се потвърждава от археологическия материал. Най-вероятно е с този поход през 941 г. да е свързана и гибелта на салтово-маячките паметници на полуострова. Според нас, логично е, възползвайки се от похода и победите на Песах, значителна маса от тюркското население да се е преселила от териториите на Северен Кавказ

и Каспийското крайбрежие в Крим. Сред новите заселници засега могат да се обособят кавказките алани (въз основа на находките от керамика алански тип) и етническите хазари (въз основа на юдейските елементи в тюркската материална култура). Според изследванията на Л. Н. Гумильов, в средата на X в. започва повишаване нивото на Каспийско море, което наводнявало земите, населени от каспийските тюрки³⁹. Затова походът на Песах бил добър повод за преселване на нови земи. Свикнали да живеят в градове, преселниците уседнали най-вече в най-големите градове на Таврика, населени дотогава от прабългарите: Сугдея, Алустон, Партенити.

След успешната военна кампания, довела до изгоден международно разпределение на силите, именно през 40^{-те} – 50^{-те} години на X в. територията на Хазария достига максимални размери. Всичко това прави правдоподобен разказа на цар Йосиф за голямата територия на неговата държава. Този разказ, който е отговор на писмото на испанския чиновник еврейин Хаздай-ибн-Шафрут, е достигнал до нас в кратка и разширена редакция⁴⁰. Основните разлики между разширената и кратката редакция са формулирани от К. П. Коковцов⁴¹. Повечето от добавките към първата просто конкретизират аналогичните данни от кратката редакция. Останалите добавки, които липсват в кратката редакция, сега се потвърждават от археологическия материал. Това се отнася и за списъка на кримските градове на западната граница на Хазария и на тези, които тя е владеела. Ще ги изброим още един път така, както ги дава И. А. Баранов⁴², като локализираме топонимите, с изключение на Грузин: Ш-р-кил (Саркел), С-м-к-р-ц (Самкерц-Тиритака), К-рц (Керц-Боспор), Суграй (Сугдея), Алус (Алус-тон), Л-мб-т (Ламбат-Малий Маяк), Б-р-т-нит (Партенити), Алубиха (Алупка), Кут (Кучук-Исар), Манк-т (Мангуп)⁴³, Бурк (Чуфут-Кале), Ал-ма (Бакла), Г-рузин (Херсон)⁴⁴.

След гибелта и упадъка на Хазарския хаганат, особено във връзка с ускорилия това събитие поход на Светослав през 965 г., територията на Югоизточна Таврика, на която основно са живеели преселилите се на полуострова севернокавказки и каспийски тюрки, минава под властта на Византия. В състава на местната администрация, фиктивно подчинена на империята, са влизали представители от тюркско-хазарски произход. За това свидетелстват известните приписки по полетата на Кримските библии, събрани от А. Фиркович. Именно те фиксират присъствието на тюркско население в Таврика през втората половина на X в., сред което има и етнически хазари. Така например в Приписка № 57 и № 58 става дума в първия случай за петокнижието, което Авраам-ибн-Симха подарява на зет си, хазарски сановник, а във втория – за бягството под покровителството на приелите юдаизма хазари на част от евреите от село Таш-Ярган⁴⁵. Приписките се датират към

969 и 970 г. За това свидетелства и т. нар. Манджелиски свитък⁴⁷. Така например в писмото на същия този Авраам, което влиза в споменатия свитък, се съобщава, че той е изпратен да купи свещени книги за хазарските общини на Крим. Авторът съобщава, че живее в град Сафарад (Боспор) в царството на "братята наши хазари"⁴⁸. По това време при царя на хазарите Давид са дошли пратеници на киевския княз Владимир, за да се запознаят с юдейската религия. Това се потвърждава и от руските летописи⁴⁹.

По всяка вероятност след подчиняването си на Византия, Южна и Югоизточна Таврика е представлявала своеобразен реликт от хазарския хаганат, намиращ се под контрола на империята. В този контекст изглежда напълно логично възникването в югоизточен Крим на две нови теми, отбелязани в Тактикона от 80-те години на X в., публикуван от Н. Икономидис⁵⁰. Това е темата Боспор и морската тема Понт Евксински⁵¹. Някои изследвачи са склонни да локализируют центъра на последната или в Сугдея⁵², или на югозападното крайбрежие на Черно море⁵³. Във връзка с това ще отбележим, че при подводни проучвания в Судакския залив са открити два еднакви печата от втората половина на X в. на протоспатария и стратега на областта Сугдея Георги⁵⁴. Според данните от "Ескуриалния Тактикон" от 971–975 г., във Византия през последната третина на X в. се наблюдава рязко увеличаване броя на стратегите, предимно на негодните теми и градове⁵⁵.

Всичко това не изключва и факта, че за известно непродължително време Сугдея попада под властта на печенезите. Основание за такива изводи дава известната приписка № 59, вече анализирана в литературата⁵⁶. В нея се казва, че Йосиф, учител на юдаизма и преписвач на Библиите от Сугдея, завършил преписването на една от тях в Сугдея по време на печенежкото владичество, "които покорили [това селище, владяно от] нашите братя кадари [хазари]"⁵⁷. Вероятно тази зависимост е била не само фиктивна, но и кратка, и не е била свързана с етническия състав на жителите на града⁵⁸.

Фиктивната зависимост на Югоизточна Таврика, населена от севернокавказки и каспийски тюрки, от Византия през втората половина на X в. не е устройвала империята. Повод да се ликвидира създалата се ситуация станало споменатото в изворите въстание под ръководството на Г. Цуло⁵⁹, чийто тюркски произход се поддържа от повечето специалисти⁶⁰. За потушаване на метежа, освен византийски отряд, са били привлечени и руски воители под командването на Сфенг. Подробности за военните действия не се споменават. Известно е само, че походът е бил успешен. Византийската власт на полуострова била възстановена. Възможно е именно с тези събития да е свързано изчезването на археологическите комплекси на севернокавказките и каспийските тюрки, преселили се в Крим. Вероятно твърде скоро е била

ликвидирана и темата в Сугдея. Тя просто е била присъединена към темата Херсон. За това свидетелства известният надпис от 1059 г. на патриция (патрикия) Льв Алиат, назован в него като стратег на Херсон и Сугдея едновременно⁶¹.

Във връзка с това, само като поставяне на проблема, е интересно да отбележим, че на територията на България именно в началото на X в. се появява керамика, типологично близка на съдовете на северокавказките и каспийските тюрки, преселили се в Таврика⁶². В литературата са правени опити за типологичната ѝ класификация⁶³. Повечето от българските специалисти смятат, че появата на тази керамика е свързана с византийските технологични традиции. Обаче сравнителният типологичен анализ потвърждава близостта на керамичните комплекси на Таврика и България. На лице са и описаните по-горе явни номадски черти, присъщи на тези съдове. Трябва да споменем и факта, че тази керамика в Таврика се среща само в комплекса с излъскани съдове от алански тип от територията на Северен Кавказ. Изложените по-горе факти ни карат да се съмняваме в принадлежността на подобна керамика на територията на България към чисто византийската.

БЕЛЕЖКИ

¹ Якобсон, А. Л. Раннесредневековые сельские поселения юго-западной Таврики. – МИА, 1970, № 168, с. 42, рис. 10, 2, 4.

² Фровджуло, М. А. Разкопки жилищных комплексов на средневековому поселении поблизу с. Планерське. – Археология, 1961, Т. XII, с. 176, табл. II, 4.

³ Якобсон, А. Л. Раскопки средневековых слоев Херсонеса. – КСИА, 1950, Вып. XXXV, с. 117, рис. 38, 2; Якобсон, А. Л. Керамика и керамическое производство средневековой Таврики, Л., 1979, с. 79, рис. 48; Романчук, А. И. Херсонес VI – первой половины IX вв. Свердловск, 1976, рис. 2, 10; Седикова, Л. В. Столовая посуда первой половины IX в. из насыпи водохранилища в Херсонесе. – В: МАИЭТ, 1993, Вып. III, Симферополь, 1993, с. 24, рис. 7.

⁴ Баранов, И. А. Таврика в эпоху раннего средневековья. К., 1990, с. 24, рис. 7.

⁵ Баранов, И. А. Таврика в составе Хазарского каганата. Автореф. дис. д. и. н. К., 1994, с. 6.

⁶ Плетнева, С. А. Хазарские проблемы в археологии. – СА, 1990, № 2, с. 82.

⁷ Баранов, И. А. Таврика в составе..., 29–31.

⁸ Баранов, И. А. Болгаро-хазарский горизонт средневековой Сугдея. – В: Проблемы на прабългарската история и култура. С., 1991, с. 151, рис.; Баранов, И.

А., Майко, В. В. Раскопки с портовым районе Судакской крепости. – АИК, 1993 год. Симферополь, 1994, с. 45.

⁹ Паршина, Е. А. Торжище в Партенитах. – В: Византийская Таврика. К., 1991, с. 71, рис. 3.

¹⁰ Якобсон, А. Л. Раскопки средневековых слоев..., с. 117.

¹¹ Баранов, И. А. Археологическое изучение Сугдея-Солдан. – АИК 1993 год. Симферополь, 1994, 38–39.

¹² Адаксина, С. Б., Кирилко, В. П., Лысенко, А. В., Мыц, В. Л., Татарцев, С. В., Тесленко, И. Б., Самин, С. В. Исследования крепости Алустан. – АИК 1993 год. Симферополь, 1994, с. 13.

¹³ Към тях може да се отнесе и принципът на построяване на светилището без да се използват обработени от човека камъни, "оскверняващи" сградата. Това, съдейки по данни на Петокнижието на Моисей, е характерно за ранните юдейски култови постройки. Това обстоятелство е един от аргументите, подкрепящи предположението, че известна част от преселилите се на полуострова северокавказки и каспийски тюрки са били етнически хазари, приели юдаизма.

¹⁴ Джанов, О. В. Вотивна модель храма из Східного Криму. – В: Міжнародна археологічна конференція студентів і молодих вчених. Тез. доп., К., 1996, с. 189.

¹⁵ Якобсон, А. Л. Средневековые амфоры Северного Причерноморья. – СА, 1951, Т. XV, с. 336, рис. 10, 35, 36. Тези амфори са били достатъчно широко разпространени на територията на Византийската империя, най-вече по черноморското крайбрежие и в източната част на Балканския полуостров. Вж.: Bakirtzis, Ch. Byzantine amphorae. – In: RCB, 1989, p. 75; Varnea, I. La ceramique Byzantine de Dobroudja X–XIII siecles. – In: RCB, 1989, p. 134; Gunsenin, N. Recherches sur les amphores Byzantines dans les musées Turcs. – In: RCB, 1989, p. 272; Brusic, Z. Byzantine amphorae (9th–12th century) from eastern Adriatic underwater sites. – In: Archaeologia Jugoslavica, 1979, Vol. XVII, p. 44. Срежат се и при разкопките на византийските градища на Таврика: Якобсон, А. Л. Керамика и керамическое производство..., с. 110; Мыц, В. Л. Укрепления Таврики X – XV вв. К., 1991, 86–88. При разкопките в Плиска са открити многобройни комплекси, в които тези амфори се съпровождат от византийски анонимни фолиси от класовете А–II и В (967–1045 г.); Балабанов, Т. Жилища покрай северната и източната крепостна стена в Плиска. – В: Плиска–Преслав, Т. 5, Шумен, 1992, с. 166; Дончева-Петкова, Л. Сгради при южния сектор на западната стена в Плиска. – В: Плиска–Преслав, Т. 5..., с. 131.

¹⁶ Романчук, А. И., Сазанов, А. В., Седикова, Л. В. Амфори из комплексов византийского Херсона. Екатеринбург, 1995, с. 143; Vjelajac, L. Byzantine amphorae in the Serbian-Danubian Area in the 11–12th centuries. – In: RCB, 1989, p. 112; Баранов, И. А. Таврика в эпоху..., с. 24, рис. 7, 2.

¹⁷ Якобсон, А. Л. Керамика и керамическое производство..., с. 72, рис. 43, 7. В експозицията на археологическия музей в Преслав има аналогична амфора от разкопките на големия дворец (о. ф. 1410), изработена от оранжева глина.

¹⁸ Баранов, И. А. Таврика в эпоху раннего средневековья..., с. 24, рис. 7, 1.

¹⁹ Баранов, И. А., Майко, В. В. Вопросы типологии и технологии изготовления кухонной посуды X–XI вв. из Судака. – В: Археология Крыма, № 2, Симферополь, 1997 (под печат).

²⁰ Якобсон, А. Л. Керамика и керамическое производство..., с. 81, рис. 49 – 2, 3.

²¹ Баранов, И. А., Майко, В. В. Вопросы типологии... (под печат).

²² Якобсон, А. Л. Керамика..., с. 85, рис. 51, 1–7.

²³ Schechter, S. An Unknown Khazar Document. – In: The Jewish Quarterly Review. New Series, 1912, Т. III, 2, p. 182–219.

²⁴ Коковцов, П. К. Новый документ о хазарах и хазаро-русско-византийских отношениях в X в. – В: ЖМНП, ноябрь, 1913, 152–153.

²⁵ Сведения за съществуването на анонимно писмо има в частично запазилия се труд от XI–XII в. “Книга за времената”: Коковцов, П. К. Еврейско-хазарская переписка в X в., Л., 1932, С. XXXII–XXXIII. Според М. И. Артамонов писмото, адресирано до Йосиф, Хаздай-ибн-Шафрут е изпратил заедно със свой пратеник в Константинопол с молба оттам да го препратят в Хазария. Това се потвърждава от фрагментите на писмата на Хаздай до византийския двор, открити през 20-те години на нашия век (Артамонов, М. И. История хазар. Л., 1962, с. 8). А там, в Константинопол, като нямал възможност да проникне на територията на Хазария, пратеникът на Хаздай се задоволил с отговор, съставен от константинополски евреи (Пак там, с. 9).

²⁶ Коковцов, П. К. Еврейско-хазарская переписка..., с. 129.

²⁷ Golb, N., Pritsak, O. Khazarian Hebrew Documents of the Tenth Century. Ithaca – London, 1989, pp. 9–71; Новосельцев, А. П. Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа. М., 1990, 217–218.

²⁸ На това място поради увреждане на текста има пропуск, който според нас е логично да се запълни по следния начин. За това, че алано-хазарският съюз, сключен след известната от писмените извори война през 932 г., е съществувал и през средата на X в., свидетелстват: първо – археологическите материали (наличието в керамичните комплекси на севернокавказките и каспийските тюрки, преселили се в Крим, на излъскани съдове алански тип), второ – писмените извори. Става дума за косвеното съобщение на Константин VII за това, че ако царят на аланите е живял в съюз с империята, то само тогава е можел да причини големи вреди на хазарите (Константин Багрянородный. Об управлении империей. М., 1989, с. 53). Следователно алано-византийският съюз не е съществувал.

²⁹ В историографията идентифицирането на името Х-л-гу се свързва с три основни виждания. Основоположници на първото са С. Шехтер и П. К. Коковцов, които са смятали, че името Х-л-гу е скандинавска форма на името Олег Вещий (Schechter, S. Op. cit., p. 182–183; Коковцов, П. К. Новый еврейский документ..., 152–153). Като използват различни аргументи, много специалисти подкрепят това мнение. (Обзор на основната литература прави Половой, Н. Я. К вопросу о первом походе Игоря. – ВВ. Т. XVIII, 99–100.) От новите работи можем да посочим вече споменатата работа на Н. Голб и О. Прицак, а също работата на Zuckerman, C. On the date of the khazare conversion to judaism and the chronology of the kings of the Rus

Oleg and Igor. – In: REB, 1995, Т. 53, p. 237–270. За основоположника на второто виждане Ю. Бруцкус Х-л-гу е княз Игор. Според него, на името Игор съответства пълната скандинавска форма Helgi Inger, т. е. Хелги Младши, което е различно от Хелги Старши, т. е. от Олег Вещий (Бруцкус, Ю. Д. Письмо хазарского еврея от X в. Новые материалы по истории России времен Игоря. Берлин, 1924, с. 31). Представителите на третото виждане, за основоположник на което може да се смята В. А. Мошин, не свързват Х-л-гу нито с Олег, нито с Игор и виждат в него княза на т. в. Причерноморска или Приазовска Рус. (Основната литература се дава от Половой, Н. Я. Цит. съч., 99–100). Това виждане предлага най-логичната според нас гледна точка, която представя Х-л-гу или като воевода от дружината на Игор, или като вожд на наемна варяжка дружина във войската на Игор (Половой, Н. Я. Цит. съч., 100–101; Артамонов, М. И. Цит. съч., с. 377). В историята на Киевска Рус той е играл същата роля, която впоследствие е играл Свенелд. Точно той е сменил Х-л-гу след гибелта му в Бердаа.

³⁰ С-м-к-рай се локализира от Анонима или на мястото на Тмутаракан (Коковцов, П. К. Новый еврейский документ..., с. 12), или на брега на Керченския пролив (Гумилев, Л. Н. Древняя Русь и Великая Степь. М., 1993, с. 193), или на Тиритака (Баранов, И. А. Таврика в составе..., 13–14), или се смята за предградие на Керч (Mosin, V. Les Khazares et les Byzantins d'après l'Anonyme de Cambridge. – Byz., 1931, VI, Bruxelles, p. 320).

³¹ Тази титла или звание (Коковцов, П. К. Еврейско-хазарская переписка..., с. 118, бележка б) принадлежи, според М. И. Артамонов, на български княз, главата на Прикубанските или черните българи, подчинени през VII в. от хазарите (Артамонов, М. И. Цит. съч., с. 371). М. И. Артамонов смята, че Песах е управител на областта (“архонт на Боспор”), включваща Керченския пролив и носител на титлата Бул-ш-ди (Пак там, с. 371).

³² Според нас, тук става дума не за византийските владения в Таврика, а за прабългарските салтово-маячки градища и селища. Към средата на X в. те са били силно византинизирани. Зависимостта им от хаганата е била фиктивна. Затова е и логично, че прабългарите са поддържали Византия и не са оказали сериозна съпротива на съюзническите на империята войски на Х-л-гу.

³³ Вероятно това са Сугдея, Алустон, Партеняти.

³⁴ Тук е използван руският превод на А. П. Новоселцев (Новосельцев, А. П. Цит. съч., с. 217), който в по-голяма степен съответства на археологическите данни от Таврика.

³⁵ Неправилно название на Херсонес.

³⁶ Коковцов, П. К. Еврейско-хазарская переписка..., 117–120.

³⁷ За християнизацията на салтовците от Крим свидетелстват както писмени извори, така и археологически материали (Майко В. В., Фарбей, О. М. Християнизация тюрко-болгар Криму в світлі археологічних джерел. – Археологія, 1995, № 75–81).

³⁸ Половой, Н. Я. Цит. съч., 103–104.

³⁹ Гумилев, Л. Н. Цит. съч., 193–194.

⁴⁰ За разлика от кратката редакция, публикувана за пръв път през 1577 г., разширената редакция е била намерена през есента на 1874 г. от А. В. Гаркави във II-ия сборник на ръкописите на А. Фиркович (Гаркави, А. Я. Сказание еврейских писателей о хазарах и хазарском царстве. СПб., 1874, с. 85).

⁴¹ Коковцов, П. К. Еврейско-хазарская переписка..., 117–118.

⁴² Баранов, И. А. Таврика в составе..., 13–16.

⁴³ Както установяват археологическите проучвания (Герцен, А. Г. Крепостной ансамбль Мангула. – В: МАИЭТ, Т. I, Симферополь, 1990, 87–166), основните фортификационни съоръжения на Мангуп са построени по времето на хазарите.

⁴⁴ Според Вестберг, с когото е бил съгласен и П. К. Коковцов (Коковцов, П. К. Еврейско-хазарская переписка..., с. 109, бележка 30), този топоним не се свързва с Гурзуф. По-правилно е да се приеме, че това е Херсон. В Херсонес е открит археологически материал, характерен за севернокавказките и каспийските тюрки от средата на X в., преселили се в Таврика. Не е изключено след похода на Песах през 941 г. градът да е бил завзет от хазарските войски и да е бил под техен контрол, когато е съставян документът.

⁴⁵ Най-пълната публикация на Приписките по полетата на Кримските петокнижия, включваща материалите, събрани от Пинер и Щерн, принадлежи на Д. А. Хволсон. (Хволсон, Д. А. Восемнадцать еврейских надгробных надписей из Крыма..., СПб., 1866, с. 188).

⁴⁶ Хволсон, Д. А. Цит. съч., с. 68, 75.

⁴⁷ Документът, намерен от А. Фиркович през 1843–1845 г. край с. Манджелис (Дербент), включва три ръкописа, написани с един и същ почерк (Хволсон, Д. А. Цит. съч., 75–80).

⁴⁸ Вероятно евреите не винаги са различавали етническите хазари от другите севернокавказки и каспийски тюрки, преселили се в Таврика през средата на X в.

⁴⁹ Памятники литературы Древней Руси. М., 1978, с. 121.

⁵⁰ Oikonomidis, N. Les listes de preseans Byzantines des IX et X siècles. Paris, 1972, p. 268–269.

⁵¹ Oikonomidis, N. Op. cit., p. 269.

⁵² Баранов, И. А. Таврика в эпоху..., с. 154; Степаненко, В. П. К истории средневековой Таврики. – В: Византия и средневековый Крым. Барнаул, 1992, 128–129.

⁵³ Oikonomidis, N. Op. cit., p. 269.

⁵⁴ Степанова, Е. В. К вопросу о Судакском архиве печатей. – В: Византия и Крым. Проблемы городской культуры. Екатеринбург, 1995, с. 14.

⁵⁵ Бибииков, М. В. Новые данные Тактикона Икономидиса о Северном Причерноморье и русско-византийских отношениях. – В: Древнейшие государства на территории СССР. М., 1976, 87–90.

⁵⁶ Баранов, И. А. Таврика в эпоху..., 153–154.

⁵⁷ Хвольсон, Д. А. Цит. съч., 66–67.

⁵⁸ Както сочат археологическите проучвания, основните номадски селища на печенезите са се намирали на север от Кримския полуостров.

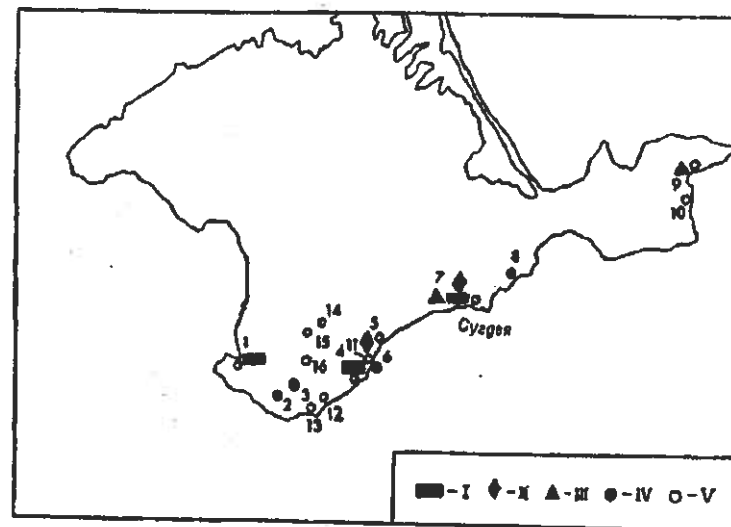
⁵⁹ Georgius Cedrinus. Joannis Scylitzae ope ab J. Bekkero suppletus et emendatus, I, P. Bonnæ, 1838–1839.

⁶⁰ Артамонов, М. И. Цит. съч., с. 436.

⁶¹ Латышев, В. В. Сборник греческих надписей христианских времен из Южной России. СПб., 1896, 16–18.

⁶² Borisov, B. Djadovo. Mediaeval Settlement and Necropolis (11th–12th century). Vol. I. Tokai, 1989, p. 135–260; Николова, Я. Средновековна кухненска керамика от южната порта в Преслав. – Трудове на ВПИ “Братя Кирил и Методий”. Т. 5, В. Търново, 1968, 165–175; Михайлова, Т. Кухненска керамика от Преслав X–XIV вв. – В: Приноси към българската археология, Т. III, С., 1994; Димитров, Д. Керамика от ранносредновековната крепост до с. Цар Асен, Силистренско. – В: Добруджа, Варна, 1993, № 10, 76–122.

⁶³ Борисов, Б. Керамика XI–XII вв. из юго-восточной Болгарии. – В: Труды V Международного Конгресса археологов-славистов. Т. 2, К., 1988, 28–33; Borisov, B. Op. cit., p. 135–260; Димитров, Д. Цит. съч., 76–122.

I – жилищни постройки; II – култови паметници; III – погребения; IV – отделни находки на керамика; V – градищата на Таврика, споменати в разширената редакция на писмото на Йосиф. 1 – Херсонес, 2 – Гончарное, 3 – Передовое, 4 – Партенити, 5 – Алустан, 6 – с. Плака, 7 – Сугдея, 8 – с. Тепсен (Коктебел), 9 – Керч, 10 – Тиритака, 11 – Малий Маяк, 12 – Алупка, 13 – Кучук-Исар, 14 – Бахла, 15 – Чуфут-Кале, 16 – Мангуп.